

MŰHELY

**A KÉSEI FERENCZI-ÍRÁSOK
ÉS AZ INTERSZUBJEKTIVITÁS-ELMÉLETEK
NÉHÁNY VONATKOZÁSA***

Lénárd Kata–Tényi Tamás

„Elbeszélésem hű lesz a valósághoz, vagy legalábbis a valóságról őrzött személyes emlékemhez, mely egy és ugyanaz.”

J. L. Borges

Bevezetés

Jelen írásunk célja, hogy rávilágítson néhány olyan gondolati szálra, melynek gyökerei Ferenczi kései írásaiban lelhetők fel, és amelyek egyszersmind az interszubjektivitást hangsúlyozó jelenkori fejlődéseméletek alapját képezik. Kései írásokon az 1928/1929 utáni időszak tanulmányait értjük, egybehangzóan több Ferenczi kutató, Frankel (1998) kronologizálásával.

Manapság Ferenczi-renezánszról szokás beszélni, hiszen Ferenczi zseniális sejtései és feltevései, mondhatnánk, „abszolút lelki hallása” (Bánfalvi, 2000) révén írásaiban számos, ma oly népszerű elmélet gyökere bújik meg – mint például a konténer, a holding, az „elég jó anya”, az áttétel–viszontáttétel, a kölcsönösség –, melyek a Budapesti Iskolához tartozó analitikusok révén éltek tovább, és *átszivárogya* a tárgykapcsolat-elmélet, a szelf-pszichológia és az interperszonális pszichiátria szellemiségét gazdagították.

Az elmúlt évtizedek csecsemőmegfigyelései, illetve kutatásai mentén születő új fejlődés-lélektani paradigma, a „kompetens csecsemő” megszületése

* A Ferenczi Sándor Egyesület V. nemzetközi konferenciáján („Elveszett gyermekkor”, Budapest, 2001. február 23–29.) elhangzott előadás kibővített, átdolgozott változata.

megváltoztatta a szelf-szerveződésről, a reprezentációk alakulásáról és az interszubjektív kapcsolat szervezőerejéről kialakult elképzeléseket (Stern, 1985, 1995; Emde, 1981; Sroufe, 1990; Demos, 1993; Beebe és Lachmann, 1994; Fonagy, 1997; Target, 1998 és mások). Ennek mentén a kognitív fejlődés-lélektani elméletek, az analitikus elméletek, a kötődésemélet és a csecsemőmegfigyelések eredményei olyan tágas elméleti keretet és teret látszanak nyújtani, melyben számos fogalom – pl. a trauma –, és számos klasszikus elmélet – mint például Ferenczi, Mahler, Winnicott, Bálint elmélete – újraértelmezésre kerülhet (lásd, többek között: Lyons-Ruth, 1991; Gergely, 1993; Tényi, 1997; Hámosri és Péley, 1999).

A „kompetens csecsemő” széles kérdésköréből jelen esetben az *interszubjektív* kérdését, annak is egy speciális vetületét emeljük ki, olyan fogalmak segítségével, mint a kölcsönösség, érzelmi hangolódás (Stern, 1985), érzelmi illesztés, közös jelentések létrehozása (Sroufe, 1990), interszubjektív mező, kontextuális egység (Stolorow és mtsai, 1997).

A szelf interszubjektív eredete ma már egyértelműnek látszik, a korai anya-gyermek¹ interakció adja meg az interszubjektív terének lehetőségét, és alapozza meg az arra való képességet is. (A korai anya-gyermek kapcsolatban – csakúgy, mint a pszichoterápiás kapcsolatban – két szubjektum találkozik, aki a kapcsolat során kölcsönösen létrehozza egymást.) A kapcsolatban rejlő szervező erő központi jelentőségű (Sroufe, 1990), az interakciók során, a „másikkal való együttlétek” milyenségének tapasztalatán alapulnak és szerveződnek a szelf- és tárgyreprezentációk, a kölcsönösen szerveződő, jelentéstelivé váló élmények és – regulálódó – affektusok alapján. A szelf strukturálódása olyan szervező *elvek* mentén történik, amelyek éppen az interakció során alakulnak, és amelyek által formát és jelentést nyernek a gyermeknek önmagáról és a másiról szerzett tapasztalatai.

A kiszolgáltatott csecsemő – bifázisos trauma koncepció

A kompetens csecsemőt aktívnak, reagálóknak és kezdeményezőnek írja le a tudomány. Kiszolgáltatottsága Ferenczinek a nyelvzavarral kapcsolatos elgondolásai és az interszubjektív fejlődéseméletek szerint a „nem elég jó” szülő értelmező, definiáló önkényén és hatalmán keresztül a szülő belső világának és belső folyamatainak való kiszolgáltatottságot jelenti. Hiszen a gyerek aktivitása és kezdeményezései nem légüres térben, hanem az *adott* anya belső világá-

¹ A dolgozat során az egyszerűség kedvéért a „korai *anya-gyermek* kapcsolat” terminust használjuk, de jelezzük, hogy az anya szerepét az apa, illetve más gondozó személy – a szakirodalomban elfogadott „*caretaker*” – is betöltheti, a lényeg a kapcsolat *milyenségében* rejlik.

nak és viselkedésének függvényében, annak relációjában váltódnak ki, és ket-tejük kapcsolata így szolgálja az – *adott* környezet függvényében adaptív – vé-dekezők és szerveződési folyamatok létrejöttét.

Ferenczi „dupla sokként” „bifázisos traumatizációként” (Vida, 1996) jel-lemzi azt a folyamatot, amelynek során a konkrét szülői visszaélést a szülő ta-gadása s így a *valóság átírása* követi. Ferenczi szavaival: „...megköveteljük a gyermekről fiziológiai és pszichológiai tapasztalatainak *negligálását*”, (Feren-czi, 2000[1928], 120. – kiemelés tőlem, L. K.) – valamint „A traumatikus egye-düllét, az apa *tiltása és tiltó szándéka*, és hogy az anya *süketnek és vaknak tette-ti magát*, teszi leginkább traumatikussá, azaz lelket hasítóvá a támadást” (Fe-renczi, 1996[1932], 198. – kiemelés tőlem, L. K.).

Jelen írásunkban csak röviden utalunk arra, hogy több szerző szerint ez az a pont, ahol Ferenczi és Lacan elmélete összekapcsolható.²

Ferenczi bifázisos trauma koncepciója és zseniális meglátása a traumatizáló „méltatlan, nem megértő, szeszélyes, tapintatlan sőt kegyetlen bánásmóddal”³ (Ferenczi, 1982[1930], 403.) kapcsolatban utat nyitott az érzelmi bántalmazás, az érzelmi elhanyagolás és a korai anya–gyermek kapcsolat hangulódási zava-rainak *traumaként* való konceptualizálásához („empathic failure” – Rach-mann, 1997, 238.). Ferenczi szavaival: „...a gyerek *halk jelzéseit* nem veszik tu-domásul vagy méltánytalanként *visszautasítják*” (Ferenczi, 1996[1932], 53. – ki-emelés tőlem, L. K.).

Ferenczi utalásai a nem megfelelően hangulódó, a korai kapcsolatok minő-ségét átható kapcsolati zavarokra nagyban összecseng az anya–gyermek kap-csolat és affektus szerveződés mai elméleteivel:

Az affektusszerveződés mai elmélete szerint, a korabeli felfogással szemben – miszerint az intenzív, túlzottan intenzív vagyis traumatikus élmények az el-sődlegesek a pszichikum fejlődésében –, a „csendesebb” „hétköznapiabb”, vagyis a közepes, mérsékelt intenzitású érzelmek szervezik alapvetően a szelf szerkezetét (Demos, 1993). A csecsemő belső világának alakulásában nemcsak az a fontos, hogy az anya mit csinál, hanem *ahogy* a mindennapi kapcsolat so-

² Lásd például, Lewis A. Kirschner tanulmányait. Mint a szerző kifejti, Ferenczi a traumát az interszjektív viszonyulás mentén szemléli, a traumatizáció alapmozanatát a felnőtt tagadásá-ban, a jelentés és megnevezés hiányában és torzításában látja. Lacan a traumát a szimbolikus rend „széttöréséhez” kapcsolja, az alapkategóriák összekuszálódását, a gyermeknek a szimbolikus rend-ben szubjektumként való létezésének depersonifikálását emeli ki. Lewis A. Kirschner Habermas gondolatait is segítségül hívja abban a tekintetben, hogy a traumatizált gyermek „nyelvileg inkom-petenssé” válik abban a folyamatban, hogy tapasztalatait elhelyezze a jelentéssel teli interszjo-nális térben (Kirschner, 1993, 5.).

³ Ferenczi jellemzése erről a szülői bánásmódról eszünkbe juttathatja az attachmentkutatók során a Felnőtt Kötődési Interjú által meghatározott kiszámíthatatlan, bejósolhatatlan szülői visel-kedést.

rán csinálja, amilyen a gondoskodásának stílusa, „esztétikája” (Bollas, 1987). A vitális affektusok mentén a kapcsolatról implicit, procedurális, „testi” emlékeink lesznek, az idői és térbeli ritmus, intenzitás, és ezek destruktív, vagy koherenciát biztosító jellege az, aminek szervező szerepe van (Stern, 1985). Úgy tűnik, hogy a nagy intenzív traumák mellé felsorakoznak a „mikrotraumák”, melyek inkább a kapcsolat mindennapjait átszövő amodális jellemzők. Ferenczi kései írásaiban a trauma ezen hétköznapi, mindennapi folytonos jelenléte fel-lelhető – nyelvzavar, a szülői értelmező hatalomnak való alávetettség, megértés hiány és félreértés mentén. Ennek kapcsán Bókay (1997, 1998) Ferenczi „posztmodern személyiségfelfogását” elemzi, és kiemeli ezzel kapcsolatban a trauma *folyamatos, léteremtő dialógkapcsolati* voltát, szembeállítva azt a trauma monologikus keretben való mondernista freudi felfogásával.

A bölcs csecsemő

A kései Ferenczi-írások és a csecsemő kutatások eredményei közti további érdekes hasonlóság az, hogy a gyermek a *rendből* halad a *káosz* felé, egy integrált állapotból a dezintegráció irányába, hasadások, csúszások, traumák, nyelvzavar, meg nem értések mentén. A csecsemő kutatások nyomán születő fejlődélméletek szerint a kompetens csecsemő a világot vitális affektusai révén globálisan, amodális tapasztalatok mentén, annak teljességében tapasztalja. Ferenczi erről így ír: „...a gyermeki személyiség érintkezése a világegyetemmel – és ezzel együtt az érzékenysége sokkal nagyobb mint a már kikristályosodott felnőtté (...) ebben a korai állapotban már az egész személyiség rezonál a környezetre...” (Ferenczi, 1996[1932], 100.), „...a gyermek még közelebb van ehhez az univerzális érzéshez... mindent tud... bizonyára még sokkal inkább mint a felnőttek” (uo., 164.). A *tudós csecsemő* és a *kompetens csecsemő* képe kerül itt egy pillanatra fedésbe: „Kapcsolódás a »tudós csecsemőket« megjelenítő különös álomképekhez (...) a Wise-Baby bámulatra méltó ösztönével mindazt ami széthullott és őrült, befogadja ugyan mint valami ráerőszakolt dolgot, de saját személyét kezdettől elkülöníti az abnormálistól.” (uo., 101.), „A gyermek az egyetlen értelmes lény az őrült világban” (uo., 178.).

Ez a teljesség a trauma és a félreértés, a valóság egészlegességének átírása által bomlik meg. A trauma: félrevezetődés. „Minden zavarodottság ősképe: nem tudni hányadán állunk egy személy vagy egy helyzet megbízhatóságát illetően. Ilyenkor »megtévesztettek vagyunk«...” (uo., 74.).

Marianne Borstad (1998), aki az interszubjektivitást mint a kötődés terét, és mint képességet tartja számon ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „A csecsemő nem önmagától, hanem a másik miatt válik differenciálatlanságában megzavarttá” (Borstad, 1998, 357.). Itt a „differenciálatlanság” nem a tradicionális szimbiotikus csecsemőre, hanem a világot egységében, amodális vonások men-

tén érzékelő kompetens csecsemőre vonatkozik. Ebből a differenciálatlanságból éppen az interszjektív kapcsolat röpi az izoláció és belső üresség, vagy a koherens létezés felé.

Katonadolog – (mi) a katona dolga – trauma mint értelmezés

A következő oldalakon a fentebb vázolt folyamat egyik aspektusát a Ferenczi-féle értelemben használt „*katonadolog*” terminus segítségével elemezzük.

Köztudott, hogy Ferenczi nem magyarul írta kései műveinek nagy részét, így a *Klinikai naplót* sem. Mégis, a „*katonadolog*” terminust a német szövegben is magyarul használja, és a későbbi fordítások is az eredeti magyar kifejezést alkalmazzák, kiegészítve azt a lábjegyzetben annak fordításával és magyarázatával. (A *Klinikai napló* angol fordító – Bálint Mihály és Nicola Zarday Jackson – például ekképpen fordítják és magyarázzák e terminust: „Soldiers can take it – a fundamental concept in the education of children in Hungary” – *Clinical Diary*, 31. January, 1932 [Ferenczi, 1988/1932]).

Érdekes kérdéseket vet fel a tény, hogy a kétnyelvű családban felnőtt Ferenczi (Mészáros, 1999) a német szöveg írása közben bizonyos kifejezéseket magyarul használ. Feltehetjük a kérdést, vajon van-e, és ha igen, akkor mi ezeknek a szavaknak a többletjelentése számára? Köthetőek-e esetleg inkább az apa, vagy inkább az anya nyelvéhez? Jelen esetben – az inkább maszkulin, Lacanra utalva talán az „Apa nevéhez és neméhez” köthető – *katonadolog* kifejezés vonatkozásában vethetünk fel egy-két gondolatot, azt vizsgálva, hogy vajon mi a – részben – kulturálisan meghatározott közös jelentése ennek a szónak.

Ferenczi két-, ha nem háromnyelvű családban nőtt fel, életéről szóló írások (lásd, többek közt Erős, 2001; Harmat, 1994) megegyeznek abban, hogy anyja Bécsben nőtt fel, apja pedig szülővárosából, Krakóból valószínűleg a növekvő antiszemitizmus miatt jött – így valamilyen értelemben menekült – Magyarországra. Ahogyan az Erős (2001) könyvéből kiderül, *katonaként* (81. honvéd zászlóalj) csatlakozott az 1848-as *szabadságharchoz*, Világos után pedig *bujdosni* kényszerült, majd Miskolcon az első magyar nyelven író, a szabadságharc ügye mellett elkötelezett zsidó költő, Heilprin Mihály könyvkereskedésében dolgozott. Heilprin emigrációja után ő lett a könyvkereskedés tulajdonosa, amely az „alakuló magyar nyelvű könyvszakma fontos műhelye... és a város kulturális életének... centruma lett”, és ahol például többek között Tómpa Mihály műveit is kiadta (Erős, 2001, 51.). Meggyőződéses demokrata volt, aki a magyarsághoz való *asszimiláció* jegyében változtatta Fraenkel nevét előbb Ferencire, majd Ferenczire (Harmat, 1994). Sándor fia még Fraenkelként látta meg a napvilágot.

A már felnőtt, orvos Ferenczi Sándor *katonaorvosként* tevékenykedett az első világháborúban, ahol a *háború okozta traumákkal, lelki sérülésekkel* szenvedett

katonákkal kezdett foglalkozni. Ebben a témában az V. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson tartott 1918-ban előadást „A háborús neurózisok pszichoanalízise” címmel.

Ebből a rövid kitekintésből két kibomló tematikai szálra szeretnénk felhívni a figyelmet. Egyrészt a *megértés, a nyelv, a le- és átfordíthatóság* kérdésére, amely a későbbi Ferenczi-művekben mint „nyelvezavar” probléma csúcspontodott ki, másrészt pedig a *trauma* problémájára⁴. Két olyan téma, amely Ferenczi munkásságának alapját képezi, s amelyek a „bifázisos traumakoncepcióban” összeérnek.

A „*katonadolog*” terminus kulturálisan meghatározott közös jelentésének vonatkozásában csak annyit emelünk ki, hogy a magyar történelem során az *anyaföldért* és a *szabadságért* vívott harcok nagy részét leverték. A magyar katonák a történelem során nemegyszer *idegen hatalom és akarat* katonái voltak⁵, akik nem mindig önként vonultak a hadseregbe, inkább *vitték* őket. Így a „*katonadolog*”, „*katonasors*” nemegyszer az izolált, idegen hatalomnak kiszolgáltatott, elnyomott-lázadó, bujdosó fogalmakkal kapcsolódik össze. Ezért úgy gondoljuk, hogy a „*katonadolog*” terminus egyrészt a külső-belső hatalmi viszonyoknak kiszolgáltatott, mindent kibíró, másrészt az ez ellen lázadó, törékeny szubjektum létezmódjának szimbóluma.

Ferenczi a „*katonadolog*” terminust a „bifázisos traumakoncepcióhoz” és a traumának „morális sokként” való értelmezéséhez kapcsolja. Eszerint a traumatizáló mozzanat a szülői *tagadás és értelmező önkény*. A gyerek tapasztalatainak, belső élményeinek – esetleges fájdalomának – katonadologként való értelmezése is válhat traumatizáló aktussá. „A szülők elfojtásterápiát alkalmaznak... »semmisség az egész« ... »nem történt semmi« ... »ne gondolj rá többet«... »*katonadolog*»” (Ferenczi, 1996[1932], 53.), „...megfélemlítés, ráerőszakolt idegen akarat” (uo., 46.). Véleményünk szerint ez a gondolat nagyban összecseng az interszubjektív szelf-elméletek azon tézisével, hogy a korai anya-gyermek interakciók során a *jelentést kapó belső tartalmak, a közösen konstruálódó jelentések* azok, amelyek alapvetően megszervezik a szelf szerkezetét. A „nem elég jó szülő” értelmező önkényének való kiszolgáltatottság következtében olyan kép alakulhat ki a valóságról, melynek nincs köze a *gyerek valós belső élményeihez*, vagy csak *torzulva* utal azokra. Ez a folyamat összefügg a torzult szelf-reprezentációs struktúrák, a „hamis szelf” (Winnicott, 1971) és a „meglopott szelf” (Schibbye, idézi Borstad, 1998) kialakulásával, a deviáns szülői tükrözési, és a valóságtorzító védekezési mechanizmusokon keresztül

⁴ Röviden utalunk Judith Vida (2001) radikálisan új értelmezésére Ferenczi „bölcscsecsemő” és traumakoncepcióját illetően. Vida szerint a „bölcscsecsemő” koncepció – a legtöbb Ferenczi-kutató által elhanyagolt – kulcsmozzanata a *csecsemő erőfeszítése, hogy a körülötte levő felnőttvilággal kommunikáljon*, és azzal így lépjen kapcsolatba.

⁵ Ez elrövidítve a legkorábbi katonákká váló janicsárokról nem is szólva.

(Stern, 1995; Target, 1998; Fonagy, 1997; Gergely és Watson, 1998). Ebben a preverbális és – részben nonverbális eszközű – folyamatban a „korai kapcsolat stílusa” (Bollas, 1987), a vitális affektusokon keresztül az idői, térbeli ritmus stb. (Stern, 1985), továbbá az anya hangja, teste, gesztusai, stílusa, valójában az *anya nyelve* is, amely az interszjektív kapcsolatukon keresztül a gyermek *anyanyelvének* részévé válik.

Nézzük meg közelebbről ezt a folyamatot Stern (1985, 1995), Gergely (1993, 1995), Fonagy (1997) Target (1998), Borstad (1998) elméletével, s kapcsoljuk össze Ferenczi gondolataival.

Stern (1985, 1995) kiemeli, hogy bizonyos esetekben az anya „elhibázhatja” a hangolódást, úgy, hogy rosszul kódolja a gyerek érzelmi állapotát, vagy nem tud a gyerek érzelmi állapotával összeillő belső állapotot találni magában. Gergely és Watson (1998) szociális biofeedback modellje elkülönít kétféle deviáns tükrözési stílust, amely a metareprezentációk és a regulációs képességek alakulásában döntő szerepet játszik. Elméletük szerint abban az esetben, ha az anya saját belső konfliktusaival és érzelmeivel elárasztott, az érzelmi tükrözés kongruens, de jelöletlen, akkor a csecsemő saját belső érzelmi állapotát a szülőre és nem önmagára fogja vonatkoztatni, metarperezentációi, így érzelemregulációs képessége sérül, és a szülői tükrözés, ahelyett hogy csökkentené, növeli a negatív affektusokat, tehát inkább traumatizációt eredményez. Gergely (1995) szerint ez a fajta tükrözés a projektív identifikáció mint vezérhárítás alapjait képezi. Abban az esetben, ha az anya tévesen kódolja a gyerek belső állapotait, a tükrözés *jelölt, de inkongruens*. Ebben az esetben a csecsemő az anya által eltorzított, hamis érzelmet fogja magának tulajdonítani, metareprezentációi torzulnak, és idegen self-reprezentáció köré fog szerveződni identitása. A gyerek kénytelen önmagának tulajdonítani, és így magába fogadni tőle idegen állapotokat úgy, mint saját belső tartalmakat (Target, 1998). Gergely és Watson (1998) kiemeli, hogy ez a folyamat fontos szerepet játszhat a Winnicott-féle hamis self kialakulásában. A másik esetben, ha az anya arcán megjelenő érzelem *kongruens, de nem jelölt*, – így a gyerek azt az anyának tulajdonítja – a gyerek „nem fogja felépíteni *saját* affektív állapotainak másodlagos szintű reprezentációját” (Gergely, 1995, 225. – kiemelés tőlem L. K.), akkor a gyerek ezt a tükröző ingert nem önmagára fogja vonatkoztatni. Eredményét tekintve hasonló eset áll fent abban az esetben is, ha az anya nem talál magában a gyerek állapotának megfelelő belső állapotot. Véleményünk szerint a kongruens, jelöletlen deviáns szülői érzelemtükrözés, és az az eset, ha az anya azért nem tud hangolódni, illetve érzelmet tükrözni, mert nem talál magában egy, a gyerek belső állapotának megfelelő állapotot, hozzájárulhat a „meglopott self” (Schibbye, idézi Borstad, 1998) kialakulásához. Ebben az esetben a gyerek „érzelmileg megfosztatik”; azon érzései és állapotai, amelyek az ő számára valóságosak, de az anya által valami miatt nem elérhetőek – esetleg túlságosan fenyegetőek vagy ijesztőek, esetleg olyan

érzések vagy állapotok, amelyek ellen *katonaként* védekezni vagy harcolni kell –, nem válnak a megosztható közös valóság részesévé; a gyermek pedig megfosztatik saját legitím belső érzésitől. Marianne Borstad (1998) erre a folyamatra hozott példái emlékeztetnek Ferenczi *Felnőttek gyermekanalízise* c. írásának egyes részeire. Borstad példái: „az efféle mondattörödékek...»nem is így érzed« ... »nem is vagy fáradt«”. Ferenczi pedig így ír: „Az állítás... hogy »nem történt semmi«, »nem tesz semmit«, vagy talán verés, szidalom... gyakran ezek teszik specifikusan kórokozóvá a traumát.” (Ferenczi, 1982[1931], 427. sk.).

„A szülők... *elfojtásterápiát* alkalmaznak...»semmiség az egész«, »nem történt semmi«, »ne gondolj rá többet«, »*katonadolog*«... Ezeket... agyonhallgatják, visszautasítják” (Ferenczi, 1996[1932], 53.), „*katonadolognak* nevezik ki, és így olyan *heroizmust* követelnek, amihez a gyermek nem érett... vagy agyonhallgatással reagálnak, és ekkor a gyermek oly *tudatlanná* is válik, mint amilyen *tudáspalástolást* követeltek tőle” (Ferenczi, 1982[1934], 442. – kiemelés tőlem L. K.). A „*katonadolog*” terminust ma is gyakran hallhatjuk a nevelés során. De hát mi is a katona dolga? Védekezés? Támadás? A *status quo* fenntartása? Önvédelem? Kinek a védelme? Védelemből induló támadás? Kinek a védelme, mi elől? Ki az „ellenség”? A „*katonadolog*” terminus mint minősítés szolgálhatja egyrészt a szelf védelmét, hangolódo szülői viselkedés esetén részese lehet az érzelmreguláció, a félelem csillapítás folyamatának. Ugyanakkor a szülői elfojtás és tagadás eszköze is lehet, „megfélemlítés, ráerőszakolt idegen akarat” (Ferenczi, 1996[1932], 46.). Morális megrázkódtatás – írja Ferenczi –, „...cselekvésnek, vagy emóciónak állandó *kikényszerítése* az élvezeti irány elen, vagy élvezetes törekvések állandó *elnyomása* is” (Ferenczi, 1982[1934], 440. – kiemelés tőlem, L. K.). Ilyen esetekben *hamisan* túlzott heroizmust, vagy a valós érzésektől *megfosztva* agyonhallgatást követelnek a gyerektől. Ez pedig hozzájárulhat a – gyermek valós élményeitől eltérő –, hamis, torzított kép kialakulásához.

Abba az esetben, ha a gyermek nem talál saját lelkiállapotának megfelelő képet anyja tudatában, akkor anyja – valószínűleg védekezésésként működő – speciális definiáló hatalmának kiszolgáltatva megfosztódik saját belső élményeinek felismerésétől és definiálásától, szelfje sérülékeny, törékeny és „fenomenológailag üres” lesz (Fonagy, 1997). Vagyis a „gondolkodom, tehát vagyok” mellé a „gondolkodnak rólam, tehát vagyok” gondolat is csatlakozik (Fonagy, uo.). Ferenczi zseniális feltevése ezzel kapcsolatban a tartalmazás, sőt talán a mentalizáció, és a reflektív szelf „előfutaraként” is tekinthető: „A személyiség (*saját méret, alak, érték*) érzékelése a környezet elismerésének termékeként... lennie kell egy olyan ölelésnek, ami az egész embert beburkolja... az embernek önmagának *valóban létező*, értékes – meghatározott mérettel, *alakkal és jelentőséggel bíró* – *entitásként* való elismerése és érvényesítése csak akkor valósul meg, ha a környezet pozitív érdeklődése, mondjuk úgy, libidója,

mintegy kívülről gyakorolt nyomással biztosítja eme személyiségforma állandóságát.” (Ferenczi, 1996[1932], 142. – kiemelés tőlem, L. K.).

„Hoppá!”

„...nem kellett beszélnem, kitergettem a
gondolataimat az agyában, mint egy lepedőt”.

Jane Campion: A zongoralecke

A (külső–belső) események, történések jelentése a megosztható közös valóság részeként az interszubjektív kapcsolat során konstruálódik. Az élmények a kapcsolaton belül nyerik el jelentésüket, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a jelentés milyensége a kapcsolat függvényében alakul, „a jelentés... mindig interszubjektív” (Péley, 2000, 297.) Így a gyerek belső élményei az anyával való kapcsolaton keresztül, az anya közvetítésével és értelmezésével nyernek jelentést, ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy így válnak valóságossá.⁶ A gyerek belső élményeit – részben – az anya félelmei, vágyai, fel-, vagy fel nem ismert érzései, belső állapotai rajzolják ki.⁷ „Ez azt foglalja magában, hogy nemcsak a saját tudatunkban reprezentáljuk a világot (megtöltjük jelentéssel), hanem szinte különös érzékenységgel választunk arra a módra, ahogy a világ a mások tudatában reprezentálódik” (Péley, 2000, 289.). Ez különösen jelentős az anya–gyermek interszubjektív kapcsolódás során, a megosztott és regulálódó érzelmek és a jelentést kapó közös valóság tekintetében.

Nézzük meg mindezt a „katonadolog” terminus vonatkozásában!

Vegyünk egy példát: a gyerek elesik. Vajon mi a szülő reakciója ebben az esetben? Ha *csak* annyit mond „katonadolog”⁸, Ferenczit idézve „...elfojtáste-

⁶ A fejlődés-lélektani kutatások, az evolúciós pszichológia eredményei alapján ma már egyértelmű, hogy a „kompetens csecsemő” veleszületetten képes érzelemkifejezésre és belső állapotainak viselkedéses megjelenítésére. Az „anyai közvetítés segítségével jelentést kapó, és így valóságá váló belső tartalmak” gondolatot az érzelmi tükrözés és érzelmi hangolódás (Stern, 1985) reprezentációépítő funkciójának (Gergely, 1996) keretében értelmezzük, és kapcsoljuk össze a jelentésadási folyamat értelmező aspektusával.

⁷ A kérdés adott: közösen konstruált jelentések, illetve az – anya saját belső folyamatainak függvényében – az értelmezés önkénye és hatalma által torzult kép születése. Az anya által „csak” egy-egy belső állapot eltorzítása – pl. téves címkézés vagy hibás tükrözés – által nem biztos hogy csak az éppen adott belső tartalom jelentése torzul, hanem egy káosz elméleti, ill. nonlinearis rendszerelméleti keretben (lásd többek közt Coburn, 2000) úgy is mondhatnánk egész más kapcsolati röppályát, szerveződési mintázatot indít be pl. egy felfokozott belső állapot például lelkesedésként, vagy agresszióként való értelmezése.

⁸ Újra jelezük, hogy a „katonadolog” terminust az annulláló, a gyermeki érzéseket nem saját jogán vevő, azokat elhárító viszonyulásmód szimbólumaként használjuk, így természetesen nem szükséges hogy a „katonadolog” szó maga elhangozzék az általunk elemzett folyamat során.

rapiát alkalmaznak: »semmisség az egész«, »nem történt semmi«, »ne gondolj rá többet«, »katonadolog«” (Ferenczi, 1996[1932], 53.), „...katonadolognak nevezik ki, és így olyan heroizmust követelnek, amihez a gyermek nem érett. Vagy agyonhallgatással reagálnak, és ekkor a gyermek oly tudatlanná is válik, mint amilyen tudáspalástolást követeltek tőle.” (Ferenczi, 1982[1934], 442.). Ha azonban a szülő a gyerek esését követően például azt mondja: „Hoppá!”⁹ (lásd részletesen Gergely, 1994), akkor leutánozza a gyerek viselkedésének amodális ingermintázatát, és a gyerek *belső állapotát* egy másik modalitásban visszatükrözi. Jelen esetben, a „hoppá!” kifejezés dinamikus-akusztikus mintázata leképezi a gyerek mozgásának – egyensúlyvesztés–földet érés – belső élményének dinamikus mintázatát (Gergely, 1994). A valódi illeszkedés és hangolódás nem a manifeszt viselkedés, hanem a belső állapotok megosztásának szintjén történik. Az anya ezáltal jelzi a gyerekeknek, hogy érzi, érti, megosztja annak belső állapotát, és segít azokat monitorozni, kontrollálni és módosítani (Stern, 1985). Nem egyszerűen utánzás történik, – nem ül fenékre az anya maga is a gyerekekkel –, hanem a gyerek belső állapotának megosztása, érzelmi tükrözése, és reprezentációs újraírása (Gergely, 1994). Ezek mentén lesz képes a gyerek felismerni, azonosítani, jelentéssel feltölteni és kontrollálni saját belső élményeit. Éppen ezért fontos, hogy ebben a folyamatban az anya hogyan értelmezi a gyerek belső állapotát, és hogyan értelmezi magában a gyerek által keltett saját belső állapotait. Döntő fontosságú, hogy vajon a gyerek belső állapotai – és az anya saját állapotai – biztonságosak, vagy éppen félelmetesek-e az anya saját tudata számára. Az anya érzéketlensége, védekezése, nem megfelelő hangolódása mögött az is meghúzódhat, hogy túlságosan fenyegetőnek minősíti a gyerek – valójában a saját – belső állapotát, olyannak, amit annullálni, vagy ami ellen *katonaként* harcolni, védekezni kell. Megtörténhet, hogy az anya számára a gyerek belső állapotai, vagy az anya saját – a gyerek belső állapotai által keltett, megpendített – belső állapotai túlságosan fenyegetőek. Ilyenkor lehetséges, hogy az anya úgy védekezik ezen belső állapotok felismerése és megélése ellen, hogy ezeket „katonadologként” értelmezi. Habár az anya saját szemszögéből ezzel a védekezéssel egyidejűleg a gyereket is védi, valójában azonban éppen ily módon fosztja ki/meg magát és a gyereket is, és járul hozzá a torzult szelf-reprezentációs struktúrák kialakulásához.

Ugyanakkor, természetesen, ha az érzelem hangolódás, a belső állapotok megosztása megtörténik, a „katonadolog” szó használata – például a „hoppá” után – az érzelem regulációs folyamatokat is szolgálhatja.

⁹ Az ötlet felvetéséért dr. Péley Bernadette-nek tartozunk köszönettel.

„... Amikor a medúza félve, hogy levágják a fejét ...”

A tükrözési funkciók torzulása, a nem megfelelő hangolódás mögött az anya saját védekezése húzódnak meg. Fonagy (1993) elemzi az elhárító mechanizmusok transzgenerációs voltát, azt a folyamatot, ahogy az anya saját elhárításai predeterminálják és szelektálják a gyerek strukturalódó védekezési formáit. A kapcsolatban a gyerek azt internalizálja, ahogy az anya az ő, illetve az általa az anyában keltett érzelmi szignálokra és belső állapotokra reagál. A gyerek érzelmi állapotainak hátrítása, fel nem ismerése által az anya saját magát védi a hasonló belső állapotoktól való találkozás ellen. A gyerek pedig anyja védekezéseinek internalizációja során végül is saját maga elutasításával azonosul. Így szolgálja anyja védelmét, és védekezésként alkalmazkodik ehhez „bölcse csecsemő” módjára maga is. Vagyis ahhoz illeszkedik, ahogy az anya elhárítja őt. Ferenczi gondolata ezzel kapcsolatban a *Klinikai naplóból*: „Poszttraumás hatás: azonosulások (felettes-ének) saját élet helyett...azonosulás a gyűlölettel szemben” (Ferenczi, 1996[1932], 179.), „...elpusztulni a szeretetlenségben, vagy autoplasztikus alkalmazkodás révén hozzáidomulni a támadó vágyihoz, még a legrejtettebbekhez is: *megnyugtatni* őt... Azonosulás a gyűlölet és védekezés helyett.” (uo., 182. – kiemelés tőlem, L. K.), „Félelemből való azonosulás: az embernek pontosan ismernie kell a veszélyes ellenfelet, minden rezdülését követnie kell, hogy magát meg tudja védeni tőle. Amikor a medúza félve, hogy levágják a fejét, rémisztő arckifejezést ölt, a bestiális támadónak tart tükröt, mintha azt mondaná: így nézel ki. A támadóval szemben nem áll rendelkezésre semmiféle hatalmi eszköz, és nincs semmi lehetőség őt belátásra bírni vagy más módon észhez téríteni. A támadó elijesztése úgy, hogy azonosul vele, tükröt tart neki (ta twam asi: ez vagy te).” (uo., 184.).

A gyermekbántalmazást a kötődélmélet és a tudatelmélet keretében elemző szakirodalomban egyre inkább elfogadottabb az az elképzelés (Target, 1998, Fonagy és Target 1998), hogy a bántalmazó, ellenséges anya gyermeke speciális úton próbál megszabadulni attól, hogy anyját üldözőnek és ellenségesnek lássa. Legátlődik benne az anya valós belső érzései, szándékai felismerésének képessége, védekezésként deaktiválódik mentalizációs potenciálja. Target (1998) kiemeli, hogy ilyen esetekben a szelf olyan reprezentációkat is magáénak tudhat, melyek bár nem egy órá reflektáló másiktól – vagyis nem az ő valós létéből – származnak, azokat a szelf mégis mint sajátját fogja tapasztalni. „Ez az identitás ... tragikus módon egy olyan mentális állapot köré szerveződik, amely képtelen visszatükrözni a gyermek változó érzéseit és gondolatait, hiszen az a *másik* (a gondozó) korai reprezentációjára épül, ahelyett, hogy a *másik által látott gondolkodó és érző szelfre épülne.*” (Target, 1998, 45.), „Ezeket a reprezentációkat az illető a szelf részeként éli át, miközben azok nem a szelfben gyökereznek” (uo., 47.). Így a szelf szerveződésének, integrálódásának folyamata tökéletlen szelf-strukturalizációt eredményez, melynek során

idegen részek integrálódnak a szelfbe. A *disszociációt* Target (1998) a mentalizáció ellentétéként értelmezi, és összekapcsolja a mentalizáció sikertelenségével, aminek következtében a saját és a másik mentális állapotaira való reflexió képessége csökken, a belső világokról sematikus, differenciálatlan, szűk, merev és üres kép formálódik. Valójában így *csak* az *adott* traumatizáló helyzethez való adaptív védekezés alakul ki, hasonlóan a Ferenczi féle mimikri, a Fraiberg-féle patológiás gyermekkori védekezési formák (Fraiberg és munkatársa, 1975), vagy az elutasító kötődési típusú gyerekek esetén.

Érdekes párhuzam vonható Target disszociáció elmélete és Ferenczi a – trauma következtében bekövetkező – nyelvzavar és fragmentáció gondolata között. Ferenczi (1971[1933]) nyelvzavarelmélete szerint a traumatizált gyengébb fél – a gyermek – *bölcs* védekezésként a felnőttel való azonosulás révén, annak szégyenét és büntudatát is introjiciálja, mai terminológiával élve, szelfje magába épít idegen és támadó szelf-reprezentációkat, a „másik” szégyenének és büntudatának sajátjaként való viselése által.

Úgy is mondhatnánk, hogy az a *paradox* helyzet áll elő, hogy a szelf *strukturálódásának*, integrálódásának folyamata egyben a szelf *fragmentálódásának* is folyamatává válik.

A trauma által az individuum szétesik és töredékek alkotják –írja Ferenczi. Egy ilyen töredék, az „anyaszerű, ápoló” (Ferenczi, 1982[1934], 451.) „óranagyal” (Ferenczi, 1996[1932], 39.), védőszent. Mint „progresszív értelmű menekülés” (uo., 206.) egyes traumatizált gyerekek koravénnyé válnak, hajlamosak arra, hogy „mások fölött anyáskodjanak... jók és készségesek lesznek” (Ferenczi, 1982[1934], 425.). Így válik a gyerek a „szenvedés terrorja” által saját szülője gondozójává, pszichiáterévé (Ferenczi, 1996[1932], 180.). A kurrens gyermekbántalmazás és családterápia-irodalom „szerep-visszafordítás” néven illeti ezt a folyamatot, pl. Helfer (idézi Révész, 1999) „elhibázott gyermekkor” modelljében. A kötődésemélet a bántalmazás transzgenerációs aspektusát hangsúlyozva elemzi a „dezorganizált” kötődési típusú gyerekek és szüleik kapcsolatát. A félelemmel teli/félelem keltő, traumatizált/traumatizáló szülővel való interakciók során a szelfről és a szülőről többszörös, összetett és inkoherens belső reprezentációk alakulnak ki, s ezen belső modellek közti váltakozás, („átkapcsolás”) adja a disszociáció alapját (Liotti, 1992). A gyerek egy ilyen kapcsolatban egyszerre menekül a szülőtől, mint a veszély forrásától, és menekül *hozzá*, mint biztonságos bázishoz. Ezáltal egy megoldhatatlan, paradox helyzetbe kerül, melynek során *egyszerre, egyidejűleg* kialakul a megmentő, az áldozat és az üldöző – egymással összeegyeztethetetlen – szelf-reprezentáció, hasonlóan a trauma következményeként leírt fragmentumokhoz.

Az alábbiakban a kései Ferenczi-írások és az interszubjektivitás-elméletek további aspektusaival kívánunk foglalkozni, különös tekintettel a Ferenczi-életmű jelenlegi fejlődéseméletek által igazolt mozzanataira és az interszubjektív dialógicitás elmélet képviselőinek (Bahtyin, Levinas, Buber, Benjamin) munkáira.

IRODALOM

- BÁNFALVI A. (2000): A tudós csecsemő szenvedése. In: Mészáros Judit (szerk.): *In memoriam Ferenczi Sándor*. József Kiadó, Budapest.
- BEEBE B.–LACHMANN F. M. (1994): Representation and Internalization in Infancy: Three Principles of Salience. *Psychoanalytic Psychology*, 11. 127–165.
- BÓKAY, A. (1997): Posztmodern pszichoanalízis – Ferenczi Sándor kései írásainak poézise és metafizikája. *Psychiatria Hungarica*, 12:6, 734–744. Újraeközlés, in: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 2000, 253–262.
- BÓKAY, A. (1998): Turn of fortune in psychoanalysis: the 1924 Rank debates and the origins of hermeneutic psychoanalysis. *International Forum of Psychoanalysis*, 7: 189–199.
- BOLLAS, C. (1987): *The Shadow of the Object*. New York. Columbia University Press.
- BORGES, J. L. (1999): *Ulrica*. In: *A tükör és a maszk*. Elbeszélések. Európa, Budapest.
- BORSTAD, M. (1998): Interszubjektivitás a dialektikus kapcsolatelmélet tükrében. *Pszichoterápia*, VII/5.
- COBURN, W. J. (2000): The Organizing Forces of Contemporary Psychoanalysis: Reflections on Nonlinear Dynamic System Theory. *Psychoanalytic Psychology*, 17. 4. 750–779.
- DEMOS, E. V. (1993): Developmental Foundations for the Capacity for Self-Analysis. Parallels in the Roles of Caregiver and Analyst. In: Barron, J. W. (ed.): *Self-Analysis. Critical Inquiries, Personal Visions*. Hillsdale, The Analytic Press.
- EMDE, R. N. (1981): The prerespresentational self and its affective core. *Psychoanalytic Study of the Child*. 36. 165–192.
- ERŐS F. (2001): *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- FERENCZI S. (1982 [1919]) A háborús neurózisok pszichoanalízise. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében* (továbbiakban *LPPAT*), 199–225.
- FERENCZI S. (1982 [1930]): A relaxáció elve és a neokatarzis. In: Linczey Ádorján (szerk.): *LPPAT*, 385–409.
- FERENCZI S. (1982 [1931]): Felnőttek „gyermekanalízise”. In: *LPPAT*, 410–433. Magvető, Budapest.
- FERENCZI S. (1982 [1934]): A trauma a pszichoanalízisben. In: *LPPAT*, 439–452. Magvető, Budapest.
- FERENCZI S. (1988 [1932]): *The Clinical Diary of Sandor Ferenczi*. J. Dupont, ed. Trans. M. Balint and N. Z. Jackson. Cambridge, MA. and London. Harvard University Press.
- FERENCZI S. (1996 [1932]): *Klinikai napló 1932*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FERENCZI S. (1997 [1933]): Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: *Technikai írások (1921–1933)*. Animula, Budapest, 102–112.
- FERENCZI S. (2000 [1928]): A család alkalmazkodása a gyermekhez. In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Új Mandátum, Budapest, 117–121.
- FRANKEL J. B. (1998): Ferenczi's Trauma Theory. *The American J. Psychoanal.* 58. 41–61.
- FONAGY P. (1997): A Reconsideration of Winnicott's Concept of the False Self. Presented at Winnicott Today – Conference of the British Psychoanalytic Society, 8th February, 1997.
- FONAGY P. (1993): The integration of psychoanalytic theory and work on attachment: The issue of intergenerational psychic processes. In D. Stern and M. Ammaniti (Eds.) *Attaccamento E Psiconalis*. Bari: Laterza.
- FONAGY, P.–TARGET, M. (1998): A kötődés és a reflektív funkció szerepe a szelf-fejlődésben. *Thalassa*, (9), 1:5–43.
- FRAIBERG, S. H.–ADELSON, E.–SHAPIRO, V. (1975): Ghost in the nursery: A psychoanalytic approach to the problem of impaired infant-mother relationship. *Journal of American Academy of Child Psychiatry*, 14, 387–422.
- GERGELY GY. (1993): Pszichoanalitikus rekonstrukciók a kognitív pszichológia szemszögéből: a hasítás és a projekció ontogenetikus eredete Melanie Klein és Margaret Mahler elméleteiben. *Thalassa* (4). 1:117–149.

- GERGELY GY. (1994): „Hoppál!” Avagy az eszmélkedés lélektana: A szociális tükrözés szerepe az öntudat és az önkontroll kialakulásában. *Pszichológia*, 16. 4. 361–383.
- GERGELY GY. (1995): Az affektív tükrözés szerepe a projektív identifikáció és a hamis self kialakulásában. In: Lukács Dénes (szerk.): *Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben*. Animula, Budapest.
- GERGELY GY. (1996): Szimbiotikus folyamatok a korai lelki fejlődésben: Mahler szimbiózis fogalmának újraértékelése. In: Lukács Dénes (szerk.): *Korai személyiségfejlődés és terápiás folyamat*. Animula, Budapest.
- GERGELY GY.–WATSON, J. S. (1998): A szülői érzelmi tükrözés szociális biofeedback modellje. *Thalassa*, (9), 1:5–43.
- HALÁSZ A. (1998): Csecsemőmegfigyelés – csecsemő kutatás. *Pszichoterápia*, 7. 6. 420–429.
- HARMAT P. (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Sopron: Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- HÁMORI E.–PÉLEY B. (1999): A pszichoanalitikus rekonstrukció problémája. *Pszichoterápia*, 8. 1. 5–14.
- HÁRS GY. P. (1998). Medusa tükre eltört. *BUKSZ*, (10), 1: 28–37.
- KIRSHCNER, LEWIS A. (1993): Trauma, the Good Object, and the Symbolic: A Theoretical Integration. Prepared for the Fourth International Conference of the Sandor Ferenczi Society.
- LIOTTI, G. (1992): Disorganized/Disoriented Attachment in the Etiology of the Dissociative Disorders. *Dissociation*, 4:196–204.
- MÉSZÁROS, J. (1999): A fiatal Ferenczi Sándor életének főbb eseményei. In: Ferenczi Sándor: *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások, 1897–1908*. Szerk.: Mészáros Judit. Osiris, Budapest, 15–16.
- LYONS-RUTH, K. (1991): Reapprochment or Approachment: Mahler's Theory Reconsidered from the Vantage Point of Recent Research on Early Attachment Relationships. *Psychoanalytic Psychology*, 8. 1. 1–23.
- PÉLEY B. (2000): Az evolúciós gondolkodás szerepe a lelki fejlődés modelljeiben. *Pszichológia*, 20. 3. 271–305.
- RACHMANN, A. W. (1997): *Sándor Ferenczi, The Psychotherapist of Tenderness and Passion*. Jason Aronson, INC. Northvale, New Jersey, London.
- RÉVÉSZ GY. (1999): A felnőtt világ gyermekekkel kapcsolatos elvárásai és a gyermekbántalmazás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIV. 3. 387–405.
- SROUFE, L. A. (1990): An organizational perspective on the self. In: Cicchetti, M.; Beeghly (eds.): *The self in transition: Infancy to childhood*. Chichago, University of Chichago Press. 281–307.
- STERN, D. (1985): *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. New York, Basic Books.
- STERN, D. (1995): *The Motherhood Concellation*. Basic Books. New York.
- STOLOROW, R. D. (1997): The Intersubjective Context of Intrapsychic Experience. In: Stolorow R.; Atwood G.; Brandchaft B. (eds.): *The Intersubjective Perspective*. Jason Aronson INC. Northvale, New Jersey, London.
- TARGET, M. (1998): A kötődés reprezentációja súlyos személyiségzavarban szenvedő betegeknél. *Thalassa* (9). 1: 44–55.
- TÉNYI T. (1997): Bálint és Stern. A flash-technika a self-szerveződési elmélet tükrében. *Pszichoterápia*, 6. 31–36.
- TÉNYI T. (2001): A „Klinikai napló” implicit csecsemőképének ellentmondásossága. *Pszichoterápia*, 10. 191–197.
- VIDA J. (1996): The „wise baby” grows up: the contemporary relevance of Sándor Ferenczi. In: *Ferenczi's turn in Psychoanalysis*. Ed. P. L. Rudnytsky, A. Bokay, and P. Giampieri-Deutsch. New York and London: New York University Press.
- VIDA J. (2001): Treating the „wise baby”. Előadasként elhangzott a Ferenczi Sándor Egyesület „Elveszett Gyermekek” című nemzetközi konferenciáján, Budapest, 2001. február.
- WINNICOTT D. W. (1971): *Playing and Reality*. New York, Basic Books. (Magyarul: Játás és valóság. Budapest: Animula, 2000.)